

Nodirabegim Ismoilova

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti

https://doi.org/10.57033/Peshqadam_Karvoni-2026/1/9

QUR'ONI KARIM TAFSIRIDAGI O'XSHATISHLARNING PRAGMATIK TAHLILIGA DOIR

Annotatsiya. Maqolada o'xshatishlarning til va nutq bosqichidagi yangi nazariy qarashlar qurshovida tadqiq etish haqida mulohazalar berilgan. O'xshatishlarning pragmatik jihatdan tahlil qilinishiga doir fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Til bosqichi, nutq bosqichi, pragmatic tahlil, pragmatik o'xshatishlar, nutqiy vaziyat.

Abstract. The article presents reflections on the study of similes within the framework of new theoretical approaches at both the language and speech levels. It also offers considerations on the pragmatic analysis of similes.

Keywords: Language level, speech level, pragmatic analysis, pragmatic similes, speech situation.

KIRISH

O'xshatish konstruksiyasi tilshunoslikda mavjud izlanishlarning qimmatli xulosalari hamda ular qatoriga kamtarona ulush sifatida qo'shilayotgan mazkur tadqiqotimiz asnosida davomli o'rganilayotgan, yangi ilmiy-nazariy qarashlar asosida mukammallashib borayotgan masalalaridan biridir. O'z o'rnida e'tirof etish kerakki, til ilmining bugungi antropotsentrik paradigma asosidagi taraqqiyoti o'xshatishlarni nafaqat leksik, grammatik, balki pragmatik jihatdan ham tadqiq etishga yo'l ochib beradi. Bunda o'xshatish konstruksiyasini til va nutq bosqichida o'zaro aloqadorlikda tadqiq etish, uning yangidan yangi xususiyatlarini tavsiflashga imkon beradi. Boisi, sistema leksikologiya hamda bugungi semasiologiya tilshunoslikda yetarlicha tavsiflangan o'xshatish konstruksiyasi va uning uzvlarini yangi nuqtai nazardan tadqiq etishni taqozo etadi. Shuning uchun bu hodisani til va nutq bosqichida yangi nazariy qarashlar qurshovida tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'xshatish uzvlari tadqiqi, xususan, o'xshatishning shakliy-mazmuniiy maydoni, uning struktural-kompozitsion tuzilishiga doir mulohazalar til bosqichida o'xshatish hodisasi muayyan qolip sifatida mavjud ekanini izohlaydi.

Nutq bosqichida esa asosiy e'tibor o'xshatish komponentlarining nutqiiy vaziyat bilan bog'liq holdagi yashirin ma'nosiga qaratiladi. Ta'kidlab o'tganimizdek, o'xshatish uzvlari boshqa yondosh hodisalar, xususan, metaforadan komponentlarining barchasi o'z (atash) ma'nosida qo'llanishi bilan farqlanadi (farqlang; ilon ayol – metafora, ilondek qimirlamoq – o'xshatish). O'xshatishda qiyoslanayotgan narsa va hodisalar leksik birliklar bilan ifodalanib, so'zlar to'g'ri ma'noda qo'llanadi.

Tilshunos olim U.Rahimov so'zning muayyan nutqiiy vaziyat bilan bog'liq holda ifodalagan ma'nosi pragmatik ma'no ekani, so'zlarning nutqiiy jarayon bilan bog'liq holda anglatgan ma'nolari okkozional ma'no bo'lib, boshqa nutqiiy vaziyatda ushbu ma'no bilan ishtirok etmasligi, xattoki, atash ma'nosiga o'xshamagan ma'no kasb etishi ham mumkinligini (2 Раҳимов У, 1994) ta'kidlaydi. Olimning fikriga monand holda aytish mumkinki, pragmatik o'xshatishning nutqiiy vaziyat bilan bog'liq holdagi pragmatik ma'nosi deganda, o'xshatish uzvlaridagi biror so'zning nutqiiy akt talabi bilan tamoman boshqa voqea-hodisa, predmet yoki shaxsga ishora ma'nosini tushunish to'g'ridir. Xususan, mazkur fikrlarimiz Qur'oni Karim tafsiridagi o'xshatishlarga xos pragmatik xarakterni izohlash va yoritib berishda qo'l keladi. Masalan, "Biz kitob berganlar uni o'z farzandlarini taniganidek tanirlar. Ular o'zlariga ziyon qilganlardir, ana o'shalar iymon keltirmaslar. (Qur'oni Karim. An'om, 20-oyat). Ushbu oyatda keltirilgan o'xshatish sof pragmatik xarakterga ega bo'lib, o'xshatishdagi "o'z farzandlarini taniganidek tanirlar" jumlasini Qur'oni Karim nozil bo'lgan davrdagi real voqea-hodisalarga ishora qiladi. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "Tafsiri Hilol" asarining ikkinchi juzida ushbu oyatni tafsir qilib, shunday yozadi: "Ya'ni Alloh kitob bergan qavmlar – ahli kitoblar – yahudiy va nazorolar Muhammad sollallohu alayhi vasallamni xuddi o'z farzandlarini tanigandek taniydilar. Chunki, Muhammad sollallohu alayhi vasallamning vasflari ularga Alloh tomonidan berilgan ilohiiy kitob(lar)da zikr etilgan. Rivoyat qilinishicha, ushbu oyati karima haqida hazrati Umar ibn Xattob roziyallohu anhu yahudiylarning musulmon bo'lgan olimlaridan biri Abdulloh ibn Salom roziyallohu anhudan: "Alloh taalo Makkada payg'ambar sollallohu alayhi vasallamga shunday oyat tushirgan. Bu nechuk tanishlik?" – deb so'ragan edilar. Shunda Abdulloh ibn Salom roziyallohu anhu: "Men uni ko'rishim bilan xuddi o'z o'g'limni ko'rgandek tanidim, balki men Muhammad(s.a.v.)

ni o'g'limdan ko'ra yaxshiroq bilaman", dedi. Hazrati Umar: "Qanday qilib?" – deb so'radilar. "Chunki men ayollar nima qilganini bilmayman. Ammo u zotning Allohning haq Payg'ambari ekaniga shahodat keltirganman", dedi Abdulloh ibn Salom roziyallohu anhu. Ushbu misoldagi "o'z farzandlarini taniganidek tanirlar" jumlasini nutq bosqichida o'z ma'nosidagi – har qanday odamning o'z farzandini tanishini izohlamaydi, balki o'ziga xos xususiylik, ya'ni konkret voqea-hodisaga ishora ma'nosini ifodalaydi.

Pragmatik tahlil va uning to'laqonli bo'lishi xususida so'z yuritar ekan, tilshunos olim Sh.Safarov nutqiy muloqotda axborot uzatish "yuki", so'zsiz, lisoniy birliklar "yelkasi"ga tushishini ta'kidlab, asosiy muloqot birligi bo'lgan matnning umumiy tuzilishi, mazmuniy mundarijasi lisoniy birliklar kommunikativ ma'nosini shakllantiruvchi tajriba maydoni ekanini aytadi. "Yaxlit kommunikativ lisoniy tuzilma bo'lgan matnning semantik mundarijasi – deydi olim, – denotativ va signifikativ qismlardan tarkib topadi. Bulardan birinchisi matn mazmunining voqelikda kechayotgan hodisalar bilan bog'liq tomonlariga ishora qilsa, ikkinchisi esa, matn yoki nutq ijodkorining nutqiy tafakkur faoliyati bilan bog'liqdir (Сафаров III, 2008). Ushbu fikrlar istalgan matn turini pragmatik tahlil qilishda e'tibor qaratilishi zarur bo'lgan jihatlarni izohlaydi. Mazkur fikrlarda nutqiy muloqotda axborot uzatish "yuki"ning so'zsiz, lisoniy birliklar "yelkasi"ga tushishi ta'kidlanar ekan, shunga monand holda biz ham o'xshatishning qaysi komponenti pragmatik axborot uzatish "yuki"ni o'z zimmasiga oladi degan tabiiy savolni o'rta tashlaymiz. Bunda o'xshatish konstruksiyasi komponentlarining ahamiyati, o'rni va rolining sharhiga ehtiyoj tug'iladi. Mazkur jihatlarni quyidagi mulohazalarimiz asosida dalillaymiz. Avval ta'kidlanganidek, o'xshatish konstruksiyasidagi to'rt komponent orasida: A – o'xshatish subyektiining simvoli, B – qiyos etaloni simvoli uni tashkil etuvchi eng muhim uzvlar sifatida e'tirof etiladi. O'xshatishning to'rtinchi uzvi S – o'xshatish asosining simvoli nutqiy tejamkorlik talabi bilan ko'p hollarda leksik birlik orqali ifodalanmaydi, shunday bo'lsa-da, o'xshatish mazmunidan uning ma'nosi anglashilib turaveradi. O'xshatish komponentlarining eng asosiysi hisoblangan B – qiyos etaloni simvoli sifatida keltirilgan leksik birlikning hosila sememasi tarkibida pragmatik semaning yuzaga chiqishi o'xshatish konstruksiyasining nutq bosqichida pragmatik o'xshatish deb tavsiflanishiga asos bo'ladi. Bunda B – qiyos etaloni simvolida ifodalangan so'zning pragmatik xarakterda bo'lishi, ya'ni nutqiy vaziyat – "so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi shartnomaviy munosabat (Рахимов У, 2010)"iga mos holda o'z denotativ ma'nosidan tamoman boshqa ma'noga ishora qilib kelishi talab etiladi. Bunda, albatta, aksariyat hollarda A – o'xshatish subyekti simvolining

B – qiyos etaloni simvolida ifodalangan leksik birlikning ishora ma'nosiga “tirgak” bo'lib kelishini alohida ta'kidlash zarur. Masalan, “Ustlariga Tavrot yuklatilgan, so'ngra uni ko'tarmaganlar misoli ustiga kitob yuklangan eshakka o'xsharlar. Allohning oyatlarini yolg'onga chiqargan qavmning misoli qandoq ham yomon. Alloh zolim qavmlarni hidoyat qilmas (Qur'oni Karim. Jumu'a, 5-oyat). Mazkur oyatdagi o'xshatish konstruksiyasida A – o'xshatish subyekti simvoli – “Tavrot yuklatilgan, so'ngra uni ko'tarmaganlar” bo'lsa, B – qiyos etaloni simvoli – “ustiga kitob yuklangan eshak” jumlasidir. Tabiiyki, har ikki komponentda keltirilgan leksik birliklar o'z – denotativ ma'nosida emas, balki muayyan shaxslar hamda voqea-hodisaga ishora ma'nosini anglatmoqda.

M.Mirtojiyevning haqli ta'biricha: “O'xshatish konstruksiyasini tuzish maqsadi pragmatikani, ya'ni denotativga nisbatan subyektiv munosabatni yuzaga chiqaradi (Миртожиев М,М, Переносные значения и их манифестация в узбекском языке, 1989:29)”. Agar o'xshatish hodisasiga kategoriya sifatida yondashilsa, uni lisoniy va pragmatik kategoriya sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Lisoniy kategoriya sifatidagi o'xshatish pragmatik o'xshatish bilan o'zaro teng munosabatda bo'lmaydi, ya'ni o'xshatish lisoniy kategoriya sifatida tarkibidagi so'zlarning umumiy atash ma'nosi bilan xarakterlanadi. Pragmatik o'xshatish esa mazmuniy kategoriya bo'lib, o'xshatish uzvlarining nutqiy vaziyatda ishora ma'no anglatishiga asoslanadi. Shu va yuqoridagi qarashlarimizni quyida Qur'oni Karim tafsiridan keltirilgan pragmatik xarakterdagi ayrim o'xshatishlar va ularning mazmuniy mundarijasida yashirilgan pragmatik ma'nolar sharhiga e'tibor qaratamiz. Avval ta'kidlanganidek, Qur'oni Karim asl manbasining arab tilida ekani bois, mazkur tadqiqotga asos-manba sifatida o'zbek tilidagi tafsiri – Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning “Tafsiri Hilol” (Бу ҳақда қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2007) asari tanlab olingan. Shu ma'noda quyida keltirilgan pragmatik o'xshatishlarning ishora ma'nolarini izohlashda ham ayni shu manba-tafsir asos qilib olingani ta'kidlanadi.

Masalan, “Yomon so'zning misoli, xuddi yomon daraxtga o'xshaydi. U yerdan uzilib qolgan, uning qarori yo'qdir” (Qur'oni Karim. Ibrohim, 26-oyat). ushbu misolda, B – qiyos etaloni simvoli – “yomon daraxt”dir. Uning ishora ma'nosi esa tafsirga asosan quyidagicha: “Yomon so'z, botil so'z kufr so'zdir. U ildizi yerdan uzilgan, qo'porilgan, beqaror bir daraxtga o'xshaydi. Surati, shakli, daraxtni eslatadi. Ammo uning na yerga chuqur ildiz otgan tomiri, na osmonga ko'tarilgan shoxlari va na mevasi bor. Shunga o'xshab, kufrning ham asli mustahkam emas,. Sal narsaga qulaydi. Maqtashga arzimaydi.

Beradigan samarasi ham yo'q". Quyida keltirilgan o'xshatish ham yuqoridagi kabi xarakterga ega.

"Alloh yaxshi so'zga qanday misol keltirganini ko'rmaysanmi? U xuddi bir yaxshi daraxtga o'xshaydi. Uning asli sobit to'radir. Shoxlari esa osmonda" (Qur'oni Karim. Ibrohim, 24-oyat). Yaxshi so'z, haq so'z iymon so'zidir. U so'zni Alloh taolo yaxshi, sog'lom bir daraxtga o'xshatmoqda. Ha bu daraxtning asli sobitdir. Uning tomirlari yerga chuqur ildiz otgani uchun mustahkamdir. Turli shamollar, bo'ronlar va boshqa omillar uni joyidan qimirlata olmaydi. Ayni chog'da, bu daraxtning shoxlari osmonda, yuksaklikdadir.

Qur'oni Karim tafsiridagi turli o'xshatish vositalari yordamida bog'langan jami 154 ta o'xshatish konstruksiyalarining qariyb 52% qismi, ya'ni 80tasi pragmatik o'xshatishlar turiga kirishi aniqlandi. Pragmatik o'xshatish turi bugunga qadar mavjud bo'lgan o'xshatish turlari orasida nutq bosqichidagi o'ziga xos yangi tur sifatida qimmat kasb etadi. Pragmatik o'xshatishlar rasmiy nutq uslubini istisno qilganda, qolgan nutq uslublari:

- ilmiy nutq uslubi (ilmiy nutqning maqsad va vazifasi ilmiy aloqadan: informatsiya beruvchi – olimlar, qabul qiluvchi – oliy ma'lumotli kishilardan iborat (Мукаппамов М, 1984));
- badiiy nutq uslubi (badiiyat nutqining maqsad va vazifasi hayot voqeliklarini badiylashtirib, umumlashtirib, tinglovchiga estetik-emotsional ta'sir ko'rsatish (Кўчимов Ш, 1995));
- so'zlashuv nutq uslubi (adabiy til me'yorlaridan chetlashgan holda shevaga xos so'zlardan foydalanib, bir vaqtda turli mavzularga oid suhbatlar ko'rinishi);
- publitsistik uslub (keng ommaga mo'ljallangan, muayyan bir vaqtda dolzarb bo'ladigan mavzular, informativlikning yuqoriligi, ta'sirning kuchli bo'lishi, ommaviy muloqotning tarkibiy qismi ekani bilan xarakterlanadi (Азимова И, 2008)) (Исmoilov X, 2021) hamda oltinchi nutq uslubi sifatida taklif etilayotgan diniy nutq uslubiga xos matnlar tadqiqida muhim ahamiyatga molikdir. Bu kabi o'xshatishlarning obyekt sifatida olinishi kelgusidagi amalga oshirilajak izlanishlarda muhim omil sifatida qimmat kasb etadi.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. VI juzlik. – Toshkent: Sharq, 2007.
2. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – T.: Fan, 1984.
3. Rahimov U.E. Pragmatik sinonimiya. // ADU Ilmiy xabarnomasi, 2010. – № 3. – B. 21-26.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
5. Mirtojiyev M.M. Perenosnyye znacheniya i ix manifestatsiya v uzbekskom yazыke. Avtoref. diss. ... d-ra. filol.nauk. – Tashkent, 1989. – 77 s.
6. Ko'chimov Sh. O'zbekiston Respublikasi qonunlarining tili. Filol. fan. nomz. ... diss. – T., 1995. – 115 b.
7. Azimova I.A. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. nomz. ... diss. – T.: O'zMU, 2008. – 153 b.
8. Ismoilov X.T Sud lingvistikasining sociolingvistik va psixolingvistik aspektlari (jinoyat ishlari bo'yicha sud majlisi misolida): filol. fan. b. f. d-ri ... diss. – Andijon. 2021. – 142 b.